

MEDIACYJNA ROLA RODZICIELSKICH STYLÓW WYCHOWAWCZYCH W ZWIĄZKU LICZBY RODZEŃSTWA Z ROZWOJEM OSOBOWOŚCI I KOMPETENCJI SPOŁECZNYCH W OKRESIE WCZESNEJ DOROSŁOŚCI

Aleksandra Lewandowska-Walter, Piotr Połomski
Aleksandra Peplińska

Institut Psychologii, Uniwersytet Gdański
Institute of Psychology, University of Gdańsk

MEDIATING ROLE OF PARENTAL EDUCATIONAL STYLES IN RELATION-
SHIP OF THE NUMBER OF SIBLINGS AND PERSONALITY AND SOCIAL
SKILLS OF PEOPLE IN EARLY ADULTHOOD

Summary. The aim of the study was to verify the hypothesis that parenting styles (especially democratic and autocratic styles) may be variables that mediate in the relationship between the number of siblings and shaping certain personality traits and social skills in children's development. The study involved over 300 people divided into three groups: those who have one brother or sister, those who have several siblings and only children. Over 100 people were tested in each group. The following measuring tools were used: the Social Competence Questionnaire by A. Matczak, the Parenting Styles Questionnaire by M. Ryś, and the NEO-FFI questionnaire by P.T. Costa and R.R. McCrae (in Polish adaptation by B. Zawadzki, J. Strelau, P. Szczepaniak, M. Śliwiska). The impact of the number of siblings on the functioning and social competence and personality of the respondents is mediated by both democratic (positive) and autocratic (negative) attitudes of mothers (proximal mediator – close to exogenous variable, here: the number of siblings), as well as by the attitude of fathers, which is a distal (indirect) mediator, although closely related to the attitudes of mothers. Mothers' attitudes also proved to be a mediator in the relationship between the number of siblings and the attitudes of fathers.

Key words: siblings, only child, parenting styles, personality, social skills

Wprowadzenie

Jednym z najmniej zbadanych, chociaż powoli wzbudzającym coraz większe zainteresowanie familiologów jest podsystem rodzeństwa i znaczenie jego struktury oraz relacji pomiędzy dziećmi dla przebiegu rozwoju indywidualnego, jak rów-

Adres do korespondencji: Aleksandra Lewandowska, e-mail, psyalw@ug.edu.pl

niez dla funkcjonowania systemu rodzinnego. Podsystem rodzeństwa jest definiowany jako dwoje lub więcej jednostek mających przynajmniej jednego wspólnego rodzica (Noller, 2005; Noller i in., 2008; Harwas-Napierała, 2008; Rostowska, 2010). Relacje wzajemne rodzeństwa charakteryzują się inną specyfiką niż pozostałe relacje w rodzinie – dzieci nawiązują interakcje w swoim podsystemie częściej na zasadach partnerskich, podczas gdy te z rodzicami mają charakter głównie hierarchiczny. Rodzeństwo wskazuje sobie nawzajem jako źródło wsparcia oraz osoby stanowiące towarzystwo oraz sprawujące rolę opiekuna (Lempers, Clark-Lempers, 1992). Rodzeństwo, stanowiąc dla braci i siostr także ważny model zachowań i ról życiowych wpływać może w sposób unikalny na siebie nawzajem i tym samym na przebieg rozwoju (Furman, Buhrmester, 1985). Istotny wkład w poznanie specyfiki funkcjonowania osób posiadających rodzeństwo zawdzięczać należy autorom badającym jedynaków, ponieważ w swoich eksploracjach odnosili się oni do osób z rodzeństwem, które stanowiły grupę porównawczą (m.in. Połomski, 2008; Skrzypińska, 2010; Bochniarz, 2010; Połomski, Peplińska, 2010; Litwińska, 2010).

Zwolennicy systemowego paradygmatu wyjaśniania funkcjonowania rodziny twierdzą, że zmiana w obrębie jednego elementu wywołuje zmianę w całej rodzinie, ale też zmiana ta zależy od tego, jak funkcjonuje system. Podsystemy małżeństwa, rodziców i dzieci pozostają zatem w dynamicznym związku i każdy z nich wpływa na pozostałe. Zgodnie z zasadami ekwipotencjalizmu i ekwifinalności nie jest możliwe wytłumaczenie zjawisk i procesów zachodzących w rodzinie, poprzez ukazywanie jedynie prostych zależności linearnych (Bertalanffy, 1984; Drożdżowicz, 1994). Wzrost liczby członków rodziny spowodowany pojawianiem się kolejnych dzieci, przyczynia się do wzrostu stopnia organizacji i przywództwa, rodzice wprowadzają więcej szczegółowych ustaleń w zakresie obowiązków, a także wzrasta odpowiedzialność związana z realizacją zadań. Liczba rodzeństwa może stanowić zatem czynnik modyfikujący postawy rodzicielskie i style wychowania prezentowane przez matkę i ojca. Początkowo, wychowanie polega głównie na oddziaływaniach rodziców względem dzieci, ale w miarę upływu lat i dorastania dzieci, także one pełnią określone funkcje wobec rodziców i rodzeństwa (Piech, 2011).

Chociaż osoby dorosłe posiadające rodzeństwo stanowią liczną grupę społeczną, to ich relacje są jeszcze słabo poznane (por. m.in. Braun-Gałkowska, 1992; Rostowska, 2010). U podstaw modelu badania prezentowanego w niniejszym doniesieniu leży założenie, że psychospołeczne funkcjonowanie osoby dorosłej wynika z procesu długotrwałego i złożonego, związanego z doświadczaniem oddziaływań wychowawczych rodziców oraz interakcji z innymi osobami znaczącymi. W rodzinach wielodzietnych liczba tych kontaktów jest bardziej złożona i intensywna, niż ma to miejsce w rodzinach typu „2 + 1”. Proces separowania się od rodziny i zmiany w zakresie zależności od rodziców następujące w okresie adolescencji, powodują, że osobowość jednostki krystalizuje się między 20 a 30 rokiem życia, a 30-latkowie uzyskują taką konfigurację cech, która będzie ich charakteryzować także w późniejszych latach życia (Costa, McCrea, 2005). Konstelacja cech osobowych wiąże się z rozwojem zdolności do nawiązywania kontaktów z innymi i ujawniania bliskości

w relacjach interpersonalnych, a proces separacji – indywidualizacji ma wykształcić w dorastającym umiejętność równoważenia bycia autonomicznym i zdolnym do współzależności w związku intymnym w dorosłości. Bunt młodzieńczy, którego funkcją jest m.in. oddalenie się od rodziców, sprzyja bardziej całościowej ocenie stylów wychowania, które dominowały w domu rodzinnym, dlatego też zasadnym jest przeprowadzanie retrospektywnej oceny klimatu emocjonalnego, w którym wzrastała jednostka, jej relacji z matką i ojcem, co może wspomóc rozumienie funkcjonowania młodego dorosłego (Plopa, 2006).

Znaczenie konstelacji podsystemu dzieci w rodzinie dla ich rozwoju psychospołecznego

Struktura w podsystemie rodzeństwa to hierarchiczna sieć, w której pozycja każdego jest związana z pozycją pozostałych dzieci w rodzinie (Cicirelli, 1994). Pozycja w grupie jest uwarunkowana liczbą rodzeństwa, kolejnością narodzin, płcią oraz różnicą wieku pomiędzy dziećmi. W zależności od kultury, pozycja dziecka w rodzeństwie może być związana z jego funkcjonowaniem i w ten sposób wpływać na rozwój (społeczeństwa zachodniej Europy – Voorpostel, Blieszner, 2008) lub też stanowić czynnik znaczący dla ról, które dziecko powinno podjąć w rodzinie (np. opieka starszego rodzeństwa nad młodszym w krajach rozwijających się – Cicirelli, 1994). O charakterze wzajemnego wpływu dzieci na siebie nawzajem decydują czynniki podmiotowe oraz środowiskowe (niezależne od jednostki). Czynniki indywidualne, które w połączeniu ze środowiskiem i atmosferą wychowawczą tworzą płaszczyznę relacji rodzeństwa, to temperament, stan zdrowia, poziom sprawności, uzdolnienia i zainteresowania dzieci. Do znaczących czynników środowiskowych, od których zależy funkcjonowanie dzieci i ich wzajemne relacje należą warunki socjalno-bytowe, poziom wykształcenia rodziców, jakość relacji małżeńskiej, motywacja rodzicielska oraz style wychowania preferowane przez matkę i ojca (Richardson, Richardson, 1999; Rostowska, 2010). Ponadto, zgodnie z założeniami systemowej koncepcji rodziny, struktura podsystemu dzieci może być także czynnikiem wpływającym na postawy rodzicielskie i style wychowania prezentowane przez matkę i ojca.

Rodzina jednodzietna składa się z rodziców i jednego dziecka. W rodzinach jedynaków istnieje silna więź emocjonalna dzieci z rodzicami, zwłaszcza z matkami, natomiast stosunki z osobami z rodziny pochodzenia są w mniejszym stopniu zabarwione pozytywnymi uczuciami (Rembowski, 1972). W rodzinach z dwójką dzieci wzajemne stosunki członków rodziny są mniej korzystne niż w rodzinach z jednym dzieckiem. Wynika to w dużej mierze z konfliktów między rodzeństwem, których z oczywistych powodów nie ma w rodzinach jednodzietnych (Hurlock, 1985). W rodzinach, w których jest dwoje dzieci różnej płci, matki są obdarzane cieplejszymi uczuciami przez córki, a ojcowie są w bliższych relacjach z synami (Rembowski, 1972). Wyniki badań dotyczące funkcjonowania rodzin z trójką i większą liczbą dzieci, czyli rodzin wielodzietnych są dość zaskakujące. Stosunki rodzinne w rodzinach z trójką dzieci są z reguły bardziej korzystne niż w rodzinach z dwój-

giem dzieci (Richardson, Richardson, 1999). W rodzinach wielodzietnych dzieci mają więcej możliwości kształtowania umiejętności społecznych.

Płeć dziecka, obok kolejności narodzin, jest czynnikiem wpływającym w istotny sposób na poziom funkcjonowania społecznego dziecka (Bochniarz, 2010). Konstelacja podsystemu rodzeństwa związana z płcią podnoszona była jako czynnik istotny dla jakości relacji wzajemnych dzieci w badaniach (Buhrmester, 1992; Cole, Kerns, 2001; Voorpostel, Blieszner, 2008), jednakże ich wyniki nie są w pełni jednoznaczne. Większą spójność uzyskuje się w odniesieniu do pozytywnych relacji w rodzeństwie, wskazując na diady dzieci tej samej płci, a zwłaszcza diadę siostra – siostra jako cechujące się najwyższym poziomem spójności i bliskości (Dunn, Słomkowski, Beardsall, 1994; Dunn i in., 1999; Harwas-Napierała, 2010). Wyniki dotyczące wzajemnej wrogości są niejednoznaczne – niektóre z nich sugerują, że układ brat – brat sprzyja najwyższemu poziomowi konfliktu (Cole, Kerns, 2001), podczas gdy inne wskazują diadę siostra – siostra jako najbardziej skonfliktowaną (Voorpostel, Blieszner, 2008). Osoby, które mają starsze rodzeństwo tej samej płci co one, łatwiej i szybciej niż jedynacy przejawiają identyfikację z własną płcią. Jeżeli w rodzinie wychowują się dzieci różnej płci, wówczas lepiej poznają one płeć odmienną, dzięki czemu łatwiej uczą się m.in. form gramatycznych, w jaki sposób zwracać się do kobiet, a jak do mężczyzn (Bochniarz, 2010).

Analizując specyfikę funkcjonowania rodzeństwa, należy ponadto mieć na uwadze, w jakiej fazie rozwoju dziecka przebiegają i rozwijają się relacje bratersko-siostrzane. W okresie dzieciństwa głównym zadaniem rodzeństwa jest towarzyszenie sobie nawzajem i dostarczanie emocjonalnego wsparcia poprzez obecność (Namysłowska, Siewierska, 2009). W miarę wzbogacania repertuaru zachowań dziecka, relacje rodzeństwa stają się bardziej zorganizowane, a przez to bardziej aktywne (Kielar-Truska, Białecka-Pikul, 2007). Dla dziecka w wieku przedszkolnym relacje z rodzeństwem mogą być bardzo ważne dla zmian rozwojowych, ponieważ w tym okresie dzieci są ze sobą najsilniej związane. Ich wspólne kontakty przekształcają się z zabaw równoległych w zabawy zespołowe (Kielar-Turska, 2007). Relacje rodzeństwa w tym okresie służą m.in. modelowaniu własnych zachowań, ponieważ starszy brat lub siostra staje się „nauczycielem”, czyli wzorem do naśladowania. Jego postępowanie może stanowić wskazówkę co do wyboru sposobu rozwiązywania problemów, środków osiągnięcia celów przez młodszemu dziecku (Bee, 2004; Wojciechowska, 2005). Starsze rodzeństwo często toruje młodszemu drogę do lepszej adaptacji do warunków szkolnych (Namysłowska, Siewierska, 2009), co wiąże się z osiąganiem sukcesów w nauce. Rodzice z kolei chętniej inwestują w edukację młodszych dzieci, jeżeli starsze zdobyło wykształcenie (Wojciechowska, 2005). W okresie dorastania głównymi zadaniami rozwojowymi są indywidualizacja i separacja. Starsze rodzeństwo stanowi dla młodszego wzór w zakresie przebiegu procesu separowania się od rodziców. Trudności w realizowaniu tego zadania rozwojowego pojawiające się u dzieci starszych skutkować mogą niepowodzeniem lub odrzucaniem podjęcia wyzwania przez młodszemu rodzeństwo. W okresie dorastania relacje z rodzeństwem są źródłem wzajemnego oparcia, często rodzeństwo ma wspólne tajemnice, sekrety, co sprzyja wzmocnieniu więzów lojalnościowych,

zawieraniu przymierzy przeciwko rodzicom (Namysłowska, 2007; Namysłowska, Siewierska, 2009). Z badań Widmera i Weissa (2000, za: Wojciechowska, 2005), wynika, że adolescenti, którzy mieli dobry kontakt ze starszym rodzeństwem i pozytywnie oceniali relacje z nim oraz uzyskiwali od niego wsparcie emocjonalne, lepiej przystosowywali się do funkcjonowania w dorosłości. W okresie wczesnej dorosłości, w miejsce dotychczasowych rodzin pochodzenia, zawiązywane są rodziny prokreacyjne, więc zmienia ulega częstotliwość i rodzaj kontaktów rodzeństwa. Osoby dotychczas mieszkające razem, przeprowadzają się do innych miast, a czasem nawet migrują za granice kraju. Wraz ze wzrostem odległości geograficznej, maleje częstotliwość kontaktów, a więź uczuciowa ulega rozluźnieniu (Bee, 2004). Rodzeństwo, które w młodości dawało sobie głównie wsparcie emocjonalne, w dorosłości oferuje sobie inny rodzaj pomocy, na przykład informacyjną lub finansową (Rostowska, 2010). Najważniejszym zadaniem, jakie staje przed rodzeństwem w dorosłości, jest rozstrzygnięcie kwestii opieki nad starzejącymi się lub chorującymi rodzicami (Capodiec, 2006; Harwas-Napierała, 2008).

Ćwiczenie umiejętności społecznych odbywa się w sposób naturalny, w sytuacjach życia codziennego od najmłodszych lat i wówczas znaczenie może mieć posiadanie rodzeństwa, dzięki obecności którego dziecko doświadcza relacji poziomych już na gruncie rodzinnym (Danielewicz, Rola, 2011). Osińska (2000, za: Matczak 2001) prowadziła badania pozwalające na ocenę intensywności doświadczeń społecznych i doszła do wniosku, że poziom kompetencji społecznych wzrasta wraz z wiekiem badanych. Niskie kompetencje społeczne mogą wpływać na podejmowaną w mniejszym stopniu aktywność społeczną. W ciągu całego swojego życia, człowiek, wchodząc w interakcje z innymi osobami doskonali swoje umiejętności społeczne. Rodziny z większą liczbą dzieci stwarzają więcej okazji ku temu. Wnioski płynące z badań Tyszkowej (1985) i Braun-Gałkowskiej (1992) wskazują, że osoby posiadające rodzeństwo w lepszym stopniu potrafią zrozumieć sytuację i potrzeby innych osób, zwłaszcza podczas kontaktów bezpośrednich, a także w sytuacjach związanych z koniecznością dzielenia się. Badania Tyszkowej (1985) i Turrowskiej (1987) dotyczące porównań jedynaków i niejedynaków w zakresie kompetencji społecznych wykazują, że osoby posiadające rodzeństwo mają w większym stopniu rozwinięte umiejętności pozwalające na nawiązywanie satysfakcjonujących relacji z otoczeniem, podczas gdy jedynacy przejawiają więcej trudności adaptacyjnych oraz w zakresie inicjowania kontaktów z innymi. Inne stanowisko prezentują natomiast Połomski i Peplińska (2010), którzy prowadzili badania dotyczące stereotypowego obrazu jedynaka. Doszli oni do wniosku, że jedynacy funkcjonują w relacjach społecznych równie prawidłowo, jak osoby posiadające rodzeństwo i wykazali, że osoby posiadające rodzeństwo przejawiają mniejszą niż jedynacy tendencję do skupiania się na sobie, odnoszącą się do chęci bycia w centrum zainteresowania. Osoby posiadające rodzeństwo mają być może większą możliwość nabywania i bezpośredniego trenowania na gruncie rodzinnym określonych umiejętności społecznych (Strzelczyk-Mauszyńska, 2010), podczas gdy jedynacy, obcując w dzieciństwie głównie z dorosłymi, zbierają wiele społecznych doświadczeń poza rodziną (Kumpel, 2003), co wiąże się także z kształtowaniem określonych cech podmiotowych (Richardson, Richardson, 1999; Połomski, 2005).

Skuteczne funkcjonowanie w życiu osobistym jest ściśle związane z charakterem oddziaływań rodziców, których rola w kształtowaniu osobowości i kompetencji społecznych jest doniosła. Po pierwsze swoim postępowaniem w stosunku do innych osób matka i ojciec dostarczają dzieciom określonych wzorców zachowań, m.in. w zakresie współpracy, asertywności. Z drugiej strony bezpośrednio lub pośrednio wpływają na wzajemne stosunki między rodzeństwem oraz umożliwiają lub utrudniają nawiązywanie przez dzieci relacji rówieśniczych (Argyle, 2002).

Styl wychowania matki i ojca a funkcjonowanie dziecka

Pojęcie rodziny jako środowiska wychowawczego dotyczy względnie trwałego układu elementów ważnych dla życia i zachowania dziecka, które składają się na jego otoczenie (Izdebska, 2000). W takim rozumieniu środowisko rodzinne może być rozpatrywane na dwóch płaszczyznach: osobowej, gdy odnosi się do stosunków interpersonalnych oraz na płaszczyźnie nieosobowej i wówczas dotyczy warunków, w jakich przebiega wychowanie (Tyszkowa, 1985; Cudak, 1999). Samo określenie wychowanie, pomimo iż jest powszechnie używane pozostaje określeniem wieloznacznym. Rozumiane w węższym zakresie i nazywane wówczas intencjonalnym, polega na świadomych, planowych działaniach podejmowanych przez wychowawców (rodziców) w celu uzyskania założonych rezultatów. W zakresie szerszym wychowaniem są nieintencjonalne wpływy oraz oddziaływanie (Brzezińska, 2003). Rodzinne środowisko wychowawcze jest tworzone przez rodziców i dzieci, a także przez klimat rodzinny, którym jest jedyna w swoim rodzaju oryginalna organizacja i specyficzny układ stosunków i relacji emocjonalnych panujących pomiędzy członkami rodziny (Przetacznik-Gierowska, Włodarski, 1994; Żyta, 2004).

Terminem stylu wychowawczego określanym jest zespół metod i oddziaływań wszystkich członków rodziny na dziecko (Przetacznik-Gierowska, Włodarski, 1994). W literaturze przedmiotu najczęściej wymienia się trzy podstawowe style wychowania: autokratyczny, demokratyczny i liberalny (Ryś, 1994; Przetacznik-Gierowska, Włodarski, 1994; Łobocki, 2006). W procesie wychowania autokratycznego dominują nakazy i zakazy, a szczególny nacisk kładziony jest na wypełnianie obowiązków oraz przestrzeganie określonych zasad. Styl ten nie sprzyja prawidłowej socjalizacji, ponieważ panująca w rodzinie „dyscyplina i porządek” wynika wyłącznie z obaw dziecka przed ewentualnymi konsekwencjami ze strony rodziców. Poczucie zagrożenia i lęku może prowadzić do przyjęcia przez dziecko jednej z dwóch postaw – wrogości, agresywności i negatywizmu lub bierności i wycofywania się. Oba rodzaje zachowań wskazują na zaburzoną socjalizację i nieprawidłowy rozwój dojrzałości osobowej (Ziemska, 1986; Przetacznik-Gierowska, Włodarski, 1994; Rostowska, 1995; Ryś, 2001). W rodzinach, w których dominuje styl demokratyczny, opierający się na zasadach równości i wzajemności, prawa i potrzeby wszystkich członków rodziny są respektowane. W sytuacjach spornych rozwiązania są wspólnie wypracowywane po wysłuchaniu argumentów każdej ze stron. Także dzieci mają możliwość wysuwania własnych pomysłów i w niektórych kwestiach podejmowania samodzielnych decyzji. Ważnym aspektem funkcjonowa-

nia rodzin jest podział obowiązków, które są ustalone z uwzględnieniem możliwości dziecka. W rodzinach demokratycznych atmosferę wychowawczą cechuje wzajemna życzliwość i zaufanie (Rostowska, 1995; Ryś, 2001). Wychowane w ten sposób dzieci są lepiej przygotowane do życia w dorosłości, gdyż wykazują większą niezależność, są bardziej samodzielne i odpowiedzialne, co sprzyja ich ciekawości poznawczej, otwartości na doświadczenie i tym samym wiąże się z wszechstronnością zainteresowań. Dzieci wychowane demokratycznie uczą się zasad współpracy, a to pozwala na lepsze relacje również w gronie rodzeństwa (Hurlock, 1985). Kolejnym stylem wychowania jest styl liberalny. Polega on na dawaniu niemal całkowitej swobody dziecku, co przejawia się zarówno w pobłażliwym stosunku do dziecka, jak i w przesadnej uległości, wyrażającej się w spełnianiu wszelkich życzeń i zachcianek dziecka. Rodzice wychodzą z założenia, że brak ingerencji w sprawy dziecka (zwłaszcza zaniechanie kontroli) będzie sprzyjać jego spontanicznej aktywności. W rodzinach liberalnych, w przeciwieństwie do rodzin z autokratycznym i demokratycznym stylem wychowania, nie ma norm, wymagań i odwoływania się do autorytetu. Zasady określające funkcjonowanie rodzin są niejasno sprecyzowane, a ich łamanie nie wiąże się z żadnymi konsekwencjami. Dzieci wychowane w ten sposób mają często wygórowane poczucie własnej wartości, są przy tym niezdolne do podejmowania długotrwałego wysiłku, mało zdyscyplinowane i nieuspołecznione (Łobocki, 2006). Według Ryś (2001), w zależności od stopnia bliskości w relacji rodzic – dziecko, styl liberalny może przybrać dwie skrajne formy. Rodzice, którzy wybierają styl liberalny kochający, darzą miłością swoje dzieci, otaczają je czułością i dają im swobodę działań i postaw, mając przekonanie, że gdy osiągną dorosłość będą zdolne do dokonywania właściwych wyborów. Rodzice prezentujący styl liberalny niekochający przyjmują postawę odrzucającą, okazują chłód emocjonalny i brak zainteresowania życiem dziecka.

Wielkość rodziny determinuje ilość interakcji rodzinnych, istotna jest zatem analiza stylów wychowania prezentowanych przez matkę i ojca, w zależności od złożoności układu relacji.

Wyniki badań nad relacjami w rodzinie uwzględniającymi oddziaływania wychowawcze rodzica w zależności od jego płci nie są jednoznaczne, prawdopodobnie ze względu na złożoność procesów psychologicznych, których źródłem może być omawiany czynnik. Niektóre z nich donoszą, że matki częściej niż ojcowie angażują się w dyscyplinowanie dzieci (Mulhern, Passman, 1981; Patterson, 1982), podczas gdy w innym opracowaniu, uwzględniającym metaanalizę, ujawniono brak różnic dotyczących płci rodzica w zakresie prezentowanego przez matki i ojców stylu wychowania (Lytton, Romney, 1991). Doniesienia z wielu badań wskazują natomiast, że wpływ rodzicielskiej postawy matki jest bardziej znaczący ze względu na siłę więzi i oddziaływania niż wpływ zachowania ojca na funkcjonowanie dziecka (m.in. Denham i in., 2000). Potwierdzają to badania Rothbaum i Weisz (1994), których wyniki wykazały, że efekt główny wpływu zwłaszcza dyscyplinującej postawy dorosłego na funkcjonowanie dziecka jest silniejszy w przypadku matek niż ojców. W zakresie związków postaw rodzicielskich z cechami osobowości, wyniki badań świadczą o tym, że postawy matek, w większym stopniu niż ojców, od-

działają na kształtowanie się cech osobowości (Strzelczyk-Mauszyńska, 2010; Ryś, 2011). Z badań Ryś (2011) wynika, że dla kształtowania się kompetencji społecznych szczególne znaczenie mają natomiast postawy wychowawcze ojca, przy czym zależność ta silniej zaznacza się w przypadku dziewcząt niż chłopców.

Analiza literatury i wyników badań na temat poruszanych w zakresie artykułu zależności pozwoliła zatem na sformułowanie następujących badawczych pytań:

1. Czy liczba rodzeństwa jest jednym z istotnych predyktorów społecznych kompetencji i osobowości w wieku wczesnej dorosłości?
2. Czy style wychowawcze rodziców, szczególnie demokratyczny i autokratyczny, pośredniczą istotnie w relacji pomiędzy liczbą posiadanego rodzeństwa a rozwojem osobowości i społecznych kompetencji wśród młodzieży?
3. Czy style wychowawcze matki istotnie wpływają na rolę ojca w zakresie regulowania relacji liczby rodzeństwa, osobowości i społecznych kompetencji w opisywanym okresie życia?

Metoda

Osoby badane

Badaniem objęto 329 osób podzielonych na trzy grupy: wychowujące się z bratem lub siostrą, posiadające kilkoro rodzeństwa oraz jedynaków. W każdej z grup przebadano ponad 100 osób. Grupa badanych została dobrana w sposób celowy. Zostały wyznaczone ogólne ramy, które stanowiły: wiek badanych (wczesna dorosłość) oraz opieka rodzicielska sprawowana przez oboje rodziców (a w przypadku rodzin niepełnych kontakty dziecka zarówno z matką, jak i z ojcem). Badane grupy nie różniły się istotnie statystycznie w kontekście wieku ($\chi^2 = 5,944$, $df = 2$, $p = 0,653$). Badanie przeprowadzono na przełomie 2013 i 2014 roku wśród studentów trójmiejskich uczelni. Odbывало się ono przy współpracy z nauczycielami. Uczniom przedstawiono cel badań i udzielono stosownych instrukcji. Udział w badaniu był dobrowolny i anonimowy. Po zebraniu wszystkich wypełnionych kwestionariuszy odrzucono zestawy niekompletne, a pozostałe podzielono ze względu na płeć badanych i na to, czy mają rodzeństwo, czy go nie mają. Proporcje płci rozkładały się stosunkowo równomiernie.

Narzędzia

W pracy wykorzystano trzy narzędzia badawcze oraz kwestionariusz wywiadu opracowany w celu scharakteryzowania badanych grup pod względem struktury rodziny i konstelacji podsystemu rodzeństwa.

Kwestionariusz Kompetencji Społecznych (KKS) Matczak (2001) jest narzędziem samoopisowym służącym do oceny efektywności własnego funkcjonowania w różnego typu sytuacjach społecznych. Kwestionariusz ma dwie wersje: KKS-A (M) przeznaczoną do badania młodzieży oraz KKS-A (D) do badania osób dorosłych, która została wykorzystana w niniejszej pracy. Kwestionariusz składa się z 90 pozycji, z czego 60 stanowią pozycje diagnostyczne, oceniające umiejętności

społeczne. Umiejętności społeczne oceniane są na trzech wymiarach/skalach, którymi są: intymność, ekspozycja społeczna, asertywność. Skala „Intymność” odnosi się do efektywności zachowań w sytuacjach intymnych, czyli wiążących się z bliskimi kontaktami interpersonalnymi, ujawnianiem swoich przeżyć, np. zwieraniem się z osobistych problemów. Skala obejmuje 15 pozycji. Skala „Ekspozycja społeczna” dotyczy radzenia sobie w sytuacjach związanych z byciem obiektem uwagi i potencjalnej oceny ze strony wielu osób. Skala obejmuje 18 pozycji. Skala „Asertywność” (17 stwierdzeń) dotyczy sytuacji polegających na realizowaniu własnych celów i potrzeb przez wywieranie wpływu na innych lub opieranie się wpływom innych osób. Określa efektywność zachowań w sytuacjach wymagających asertywności. Rzetelność testu potwierdzają wysokie współczynniki zgodności wewnętrznej, natomiast trafność czynnikową oszacowano jako zadowalającą.

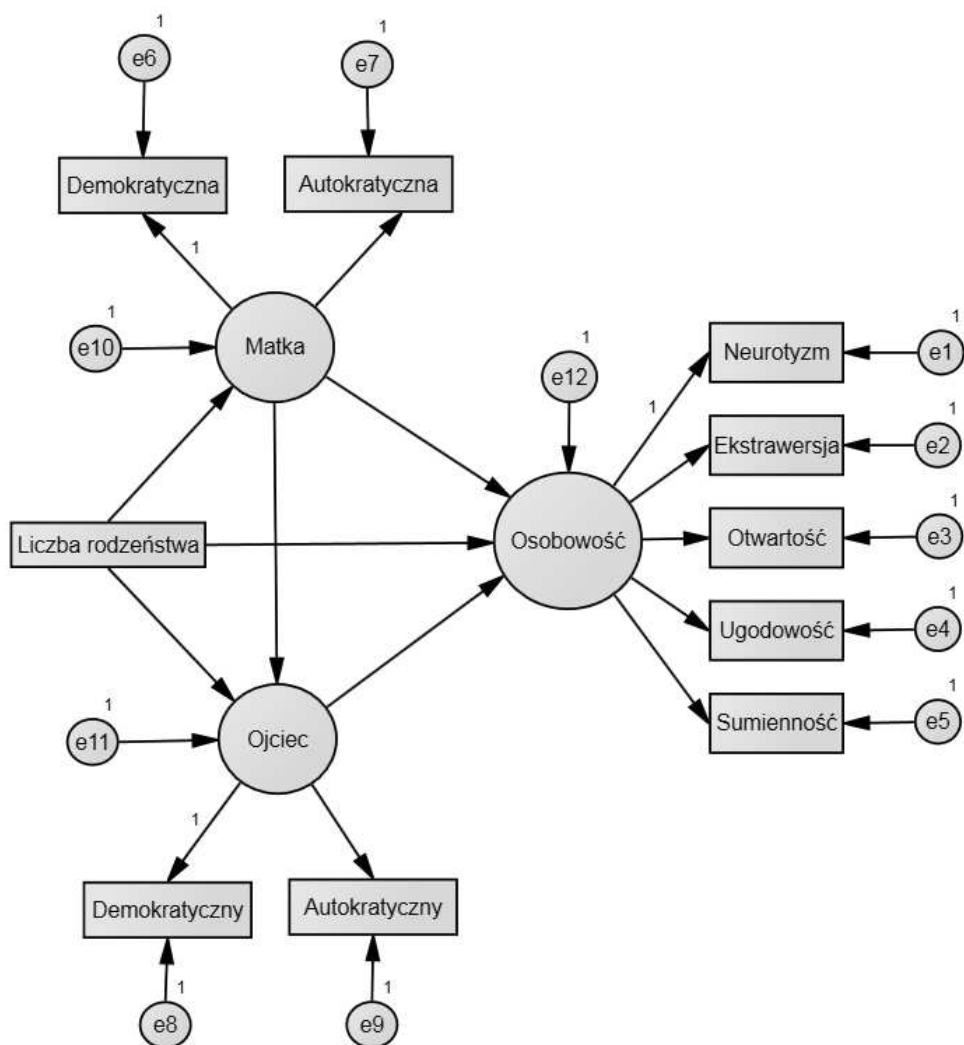
Kwestionariusz Stylów Wychowawczych Ryś (2001) jest narzędziem badawczym służącym do retrospektywnej analizy stylów wychowawczych matek i ojców w ocenie ich dorosłych dzieci. Skala składa się z 68 stwierdzeń podzielonych na dwie części: „Moja matka” i „Mój ojciec”. Każda z części zawiera po 34 stwierdzenia, które są jednakowe dla oceny matki i oceny ojca. Odpowiedzi są udzielane na skali pięciopunktowej (3 – zdecydowanie tak, 2 – raczej tak, 1 – raczej nie, 0 – zupełnie nie, X – nie potrafię). Poszczególnym kategoriom przydzielono wartość punktową jak wyżej, natomiast pozycja X jest punktowana jako 1,5. Kwestionariusz Stylów Wychowawczych pozwala na określenie jednego z czterech typów stylów wychowania: demokratycznego, autokratycznego, liberalnego kochającego, liberalnego niekochającego. Wskaźnik rzetelności testu kształtuje się na poziomie 0,88, natomiast trafność konsesyjna zawiera się w granicach 0,88-0,95.

Kwestionariusz NEO-FFI autorstwa Costy i McCrea w polskiej adaptacji Zawadzkiego i in. (1998) jest narzędziem badawczym skonstruowanym w celu badania cech osobowości. Kwestionariusz został opracowany na podstawie pięcioczynnikowego modelu osobowości, popularnie nazywanego „wielką piątką”. Wymiary osobowości poddawane analizie to: neurotyzm, ekstrawersja, otwartość, doświadczenie, ugodowość, sumienność. Kwestionariusz składa się z 60 pozycji, po 12 na każdą z wymienionych skal (czynników). Jest metodą samoopisową, typu „papier – ołówek”. Badany, udzielając odpowiedzi na pytanie zaznacza odpowiednią cyfrę oznaczającą: 1 – zdecydowanie się nie zgadzam, 2 – nie zgadzam się, 3 – nie mam zdania, 4 – zgadzam się, 5 – zdecydowanie zgadzam się. Punktacja w poszczególnych skalach powstaje poprzez zsumowanie punktów zgodnie z kluczem. Rzetelność testu mierzona wskaźnikiem α -Cronbacha kształtuje się w granicach 0,86-0,68.

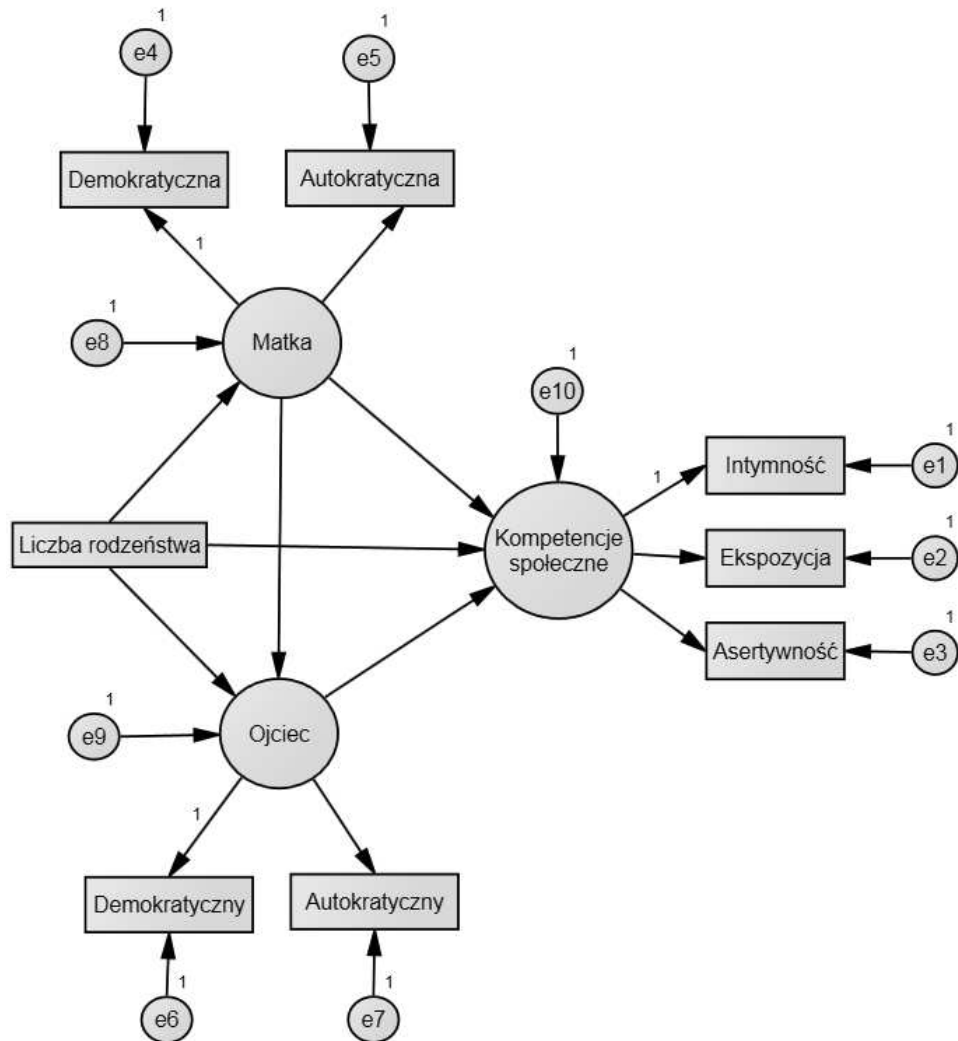
Wyniki badań

W przedstawionych modelach (ryciny 1 i 2) założono, w kontekście postawionych pytań badawczych, iż style wychowawcze rodziców (szczególnie demokratyczny i autokratyczny) mogą być zmiennymi pośredniczącymi (mediatorami) w relacji między liczbą posiadanego rodzeństwa (zmienna objaśniająca) a kształtowaniem określonych cech osobowości i kompetencji społecznych dorastających

dzieci (latentne zmienne objaśniane). Dotychczasowa wiedza w tym zakresie pozwoliła również zakładać, iż postawy matek stanowiącą mogą zmienną pośredniczącą o charakterze proksymalnym (bliskim, bezpośrednim) dla opisanej relacji, postawy ojca o charakterze dystalnym (niebezpośrednim). Matki zatem, w założeniach, wpływając bezpośrednio na relacje liczby rodzeństwa, osobowości i społecznych kompetencji, kształtują również w istotnym stopniu style wychowawcze ojca.

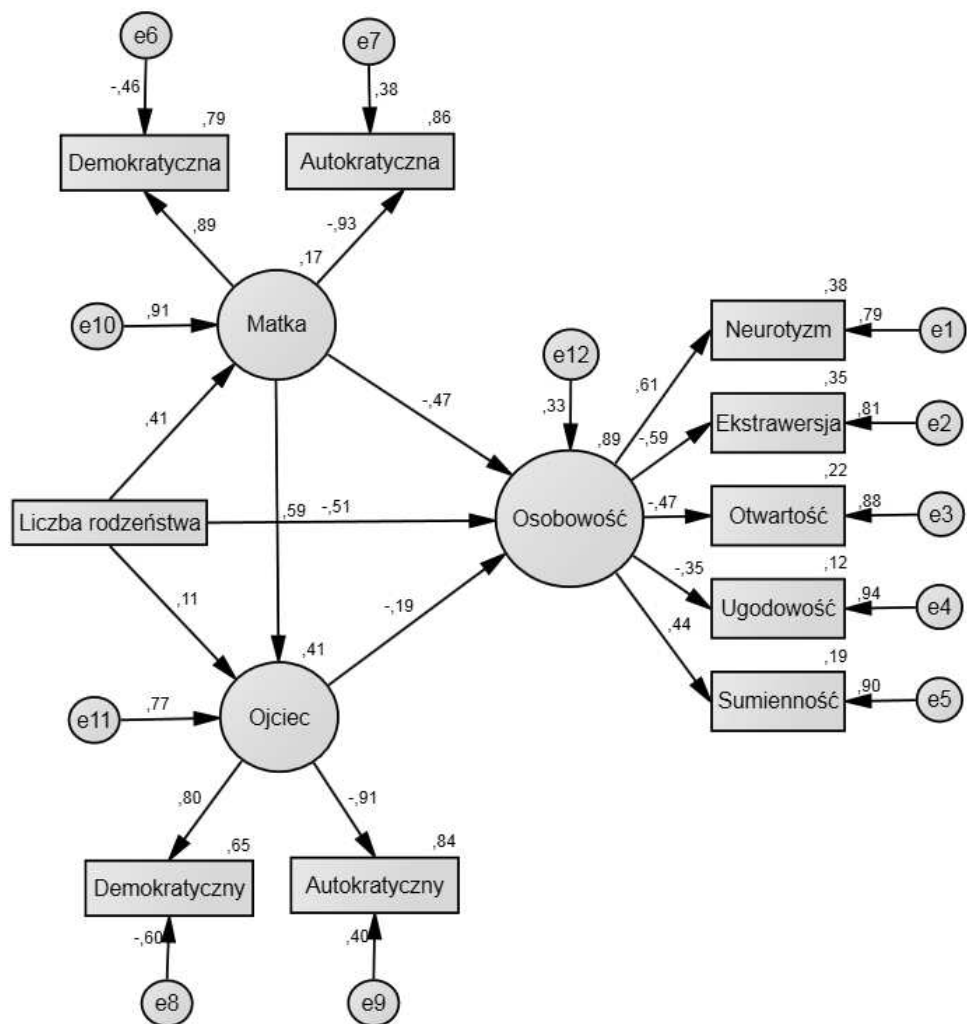

Rycina 1. Diagram ścieżkowy modelu relacji liczby rodzeństwa i osobowości dziecka z pośredniczącą rolą rodzicielskich stylów wychowawczych

Rycina 2. Diagram ścieżkowy modelu relacji liczby rodzeństwa i społecznych kompetencji dziecka z pośredniczącą rolą rodzicielskich stylów wychowawczych

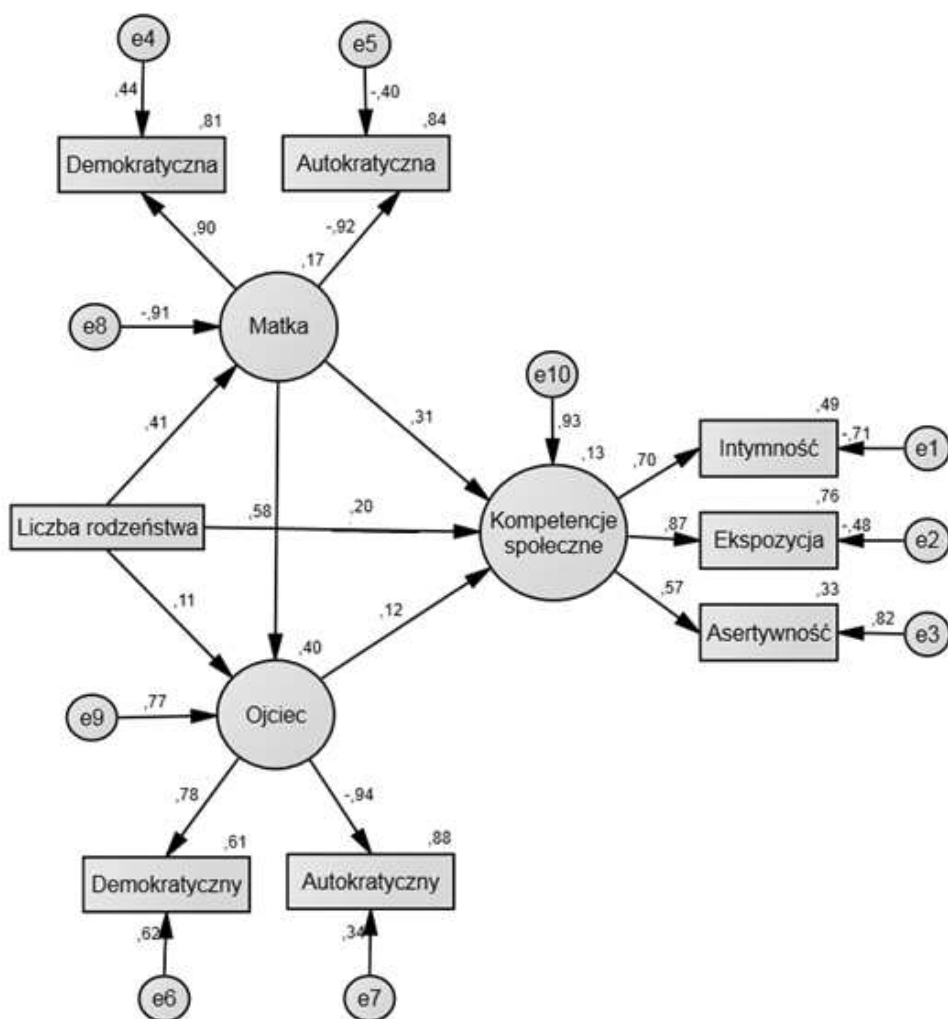
Wyniki przeprowadzonych analiz (z użyciem pakietu Amos 20) wskazują, że generalnie zarówno model w zakresie osobowości (rycina 3, tabela 1), jak i społecznych kompetencji (rycina 4, tabela 2) są akceptowalnie dopasowane do danych i interpretowalne, a ich moc jest zadowalająca.

Rycina 3. Wynikowy diagram ścieżkowy modelu relacji liczby rodzeństwa i osobowości dziecka z pośredniczącą rolą rodzicielskich stylów wychowawczych

Tabela 1. Wskaźniki globalnego dopasowania modelu

$\text{CHI}^2(30) = 75,982; p = 0,031$	CFI = 0,891	RMSEA = 0,082	GFI = 0,895
--	-------------	---------------	-------------

Rycina 4. Wynikowy diagram ścieżkowy modelu relacji liczby rodzeństwa i społecznych kompetencji dziecka z pośredniczącą rolą rodzicielskich stylów wychowawczych

Tabela 2. Wskaźniki globalnego dopasowania modelu

CHI ² (15) = 20,583; <i>p</i> = 0,151	CFI = 0,984	RMSEA = 0,06	GFI = 0,954
--	-------------	--------------	-------------

W celu oszacowania pośredniczącej roli rodzicielskich stylów wychowawczych, zarówno dla obojga rodziców, jak i roli każdego z nich osobno, w kształtowaniu relacji między liczbą rodzeństwa badanych a sferami osobowości i społecznych kompetencji przeprowadzono analizę z oszacowaniem istotności efektów wprost (*direct*) i pośrednich (*indirect*) poprzez tysiącrotną symulację typu *bootstrap*.

Jak pokazują oszacowania modeli (ryciny 3 i 4), liczba rodzeństwa istotnie wpływa zarówno na osobowość ujemnie ($\beta = -0,506$; $p = 0,01$), jak i dodatnio na społeczne kompetencje badanych ($\beta = 0,205$; $p = 0,05$). Daje to podstawy, by wnioskować, iż w rodzinach z małą liczbą dzieci, w tym u jedynaków przede wszystkim, istnieją podwaliny kształtowania się neurotycznych i introwertycznych cech osobowościowych wraz z możliwymi problemami w zakresie rozwoju niektórych społecznych kompetencji (szczególnie związanych z ekspozycją). Siła tego związku jednak i rola w tym zakresie kontaktu z rodzeństwem (lub jego braku), istotnie zmienia się w kontekście stosowanych przez obojga rodziców określonych stylów wychowawczych (mediatory), gdzie demokratyczne zmniejszają negatywny wpływ wzrastania bez rodzeństwa, autokratyczne nasilają (tabela 3). Zależność pośredniczona przez wychowawcze style rodzicielskie silniej zaznacza się w kontekście społecznych kompetencji, gdzie owe style okazały się być mediatorem całkowitym, likwidującym istotną rolę liczby rodzeństwa, a w przypadku osobowości, mediatorem częściowym, osłabiającym jedynie (choć znacznie) siłę relacji opisywanych zmiennych.

W kontekście wyników analiz dotyczących różnic w zakresie siły oddziaływania każdego z rodziców, ojcowie okazali się wpływać na wymienione sfery rozwoju dziecka pośrednio ($\beta = 0,24$; $p = 0,05$) jedynie przez pryzmat stylów matek (tabela 4) i w ścisłym powiązaniu z nimi ($\beta = 0,58$; $p = 0,00$). Zważywszy również na fakt, iż ojcowie ujawnili jedynie częściowy wpływ na relacje stylów wychowawczych matek i osobowość dziecka (wpływ bezpośredni: $\beta = -0,47$, $p = 0,00$; pośredni: $\beta = -0,27$, $p = 0,00$), jak i kompetencji społecznych (wpływ bezpośredni: $\beta = 0,31$, $p = 0,05$; pośredni: $\beta = 0,17$, $p = 0,05$), zaistniały podstawy, by stwierdzić, iż wychowawcze style ojcowie stanowią w owym układzie zależności mediator dystalny (dalszy, pośredni), uzależniony od działania mediatora proksymalnego, bezpośredniego (tu: stylu wychowawczego matki), bliższego zmiennej niezależnej (egzogenicznej, tu: liczby rodzeństwa). Wyniki te potwierdzają akcentowaną rolę matki w opisywanym modelu zależności.

Tabela 3. Liczba rodzeństwa a osobowość i kompetencje społeczne z uwzględnieniem pośredniczącej roli stylów matki i ojca wspólnie

	Zmienna niezależna – Liczba rodzeństwa					
	Zmienna zależna Osobowość			Zmienna zależna Kompetencje społeczne		
	Wpływ pośredni (<i>Indirect</i>)	Wpływ bez- pośredni (<i>Direct</i>)	Wpływ całkowity (<i>Total</i>)	Wpływ pośredni (<i>Indirect</i>)	Wpływ bez- pośredni (<i>Direct</i>)	Wpływ całkowity (<i>Total</i>)
Oszacowanie	-0,262***	-0,512***	-0,761***	-0,144	0,205***	0,061
Dolna granica	-0,400	-0,771	-0,914	-0,421	-0,561	-0,185
Górna granica	-0,113	-0,228	-0,547	0,622	0,762	0,298

*** $p < 0,01$

Tabela 4. Liczba rodzeństwa a style wychowawcze ojców – mediacyjna rola stylów matek

	Zmienna niezależna – Liczba rodzeństwa		
	Zmienna zależna – Postawy ojca		
	Wpływ pośredni (<i>Indirect</i>)	Wpływ bezpośredni (<i>Direct</i>)	Wpływ całkowity (<i>Total</i>)
Oszacowanie	0,240**	0,113	0,353**
Dolna granica	0,125	-0,171	0,152
Górna granica	0,365	0,310	0,537

** $p < 0,05$

Wnioski i dyskusja

Celem prezentowanego w doniesieniu badania była weryfikacja ogólnej tezy, iż style wychowawcze rodziców mogą być zmiennymi pośredniczącymi w relacji między liczbą posiadanego potomstwa a kształtowaniem określonych cech osobowości i kompetencji społecznych w rozwoju dzieci. Analiza literatury wskazuje na liczbę rodzeństwa jako jeden z istotnych czynników charakteryzujących strukturę rodziny, przyczyniający się do przebiegu procesu socjalizacji dziecka (por. m.in. Polit, Falbo, 1987; Blake, Richardson, Bhattacharya, 1991; Połomski, Peplińska, 2010). Jednocześnie brak jest doniesień, w których liczba dzieci rozważana byłaby jako czynnik modyfikujący zachowania rodziców i ich relacje z córkami i synami, co jest zgodne z założeniami systemowego paradygmatu w odniesieniu do pro-

cesów rodzinnych. Emocjonalna atmosfera w rodzinie nie ma bowiem charakteru stałego, gdyż podlega zmianom, a jej rozwój i dynamika zależna od wielu czynników jest zjawiskiem specyficznym dla każdej rodziny i różnych faz jej rozwoju. Ponowne podjęcie problematyki funkcjonowania rodziny w kontekście liczby dzieci, po intensywnym zajmowaniu się tym zagadnieniem w latach 60. i 70., wydaje się zasadne ze względu na przemiany rodziny, także w aspekcie jej dzietności. Zmiany w rodzinie dotyczące liczby wychowujących się w niej dzieci związane są m.in. z możliwościami bardziej świadomego obecnie planowania jej wielkości, trudności prokreacyjnych, a także obserwowanej w ostatnich latach motywacji par do posiadania wielodzietnej rodziny, dzięki większej stabilizacji finansowej i bytowej.

Uzyskane rezultaty pozwalają stwierdzić, że oddziaływanie liczby posiadane- go rodzeństwa na funkcjonowanie i kompetencje społeczne oraz osobowość badanych jest pośredniczone przede wszystkim przez style wychowawcze matek. Tym samym potwierdzenie uzyskuje teza, że matka jest rodzicem, którego styl rodzicielski w sposób bardziej istotny oddziałuje na funkcjonowanie dziecka oraz jego osobowość i kompetencje społeczne prezentowane w dorosłości. Doniesienia z Centrum Badań Opinii Społecznej w Polsce z 2009 roku wskazują na utrzymujący się, w stosunku do badań z 1998 i 1999 roku, trend, w którym ciężar opieki i wychowania spoczywa na kobietach, wbrew społecznym oczekiwaniom, że wychowaniem powinni zajmować się oboje rodzice. Podobnie jak w ubiegłych latach, najważniejszą osobą w życiu młodych ludzi jest matka, której najczęściej powierzają oni osobiste problemy, z nią rozmawiają o szkole i planach na przyszłość. Z badań Kosonen (1999, za: Hindman, Riggs, Hook, 2013) wynika, że młodsze dzieci zwracają się zwykle z prośbą o pomoc do matki, a kolejną osobą, u której poszukują wsparcia jest starsze rodzeństwo, wyprzedzające tym samym ojca w wypełnieniu tej funkcji.

Istotne dla konstelacji cech i kompetencji społecznych osoby w okresie wczesnej dorosłości okazały się zwłaszcza style wychowania autokratyczny i demokratyczny, czyli te, w których wyraziste są normy regulujące zachowanie jej członków. W rodzinie autokratycznej zasady są bardzo szczegółowe, a ich przekroczenie wiąże się dla dziecka z poważnymi często konsekwencjami, natomiast w rodzinie z dominującym demokratycznym stylem kierowania reguły są negocjowane i dostosowywane przez rodziców do indywidualnych możliwości dzieci. W rodzinach, które charakteryzuje liberalne traktowanie norm, nawet jeśli zasady istnieją, są one stale przekraczane, co nie pociąga za sobą żadnych sankcji. Dzieci w ten sposób wychowywane nie wiedzą czego się od nich oczekuje, nie znają granic lub też nie rozumieją w jaki sposób są one ustalane, co owocuje brakiem poczucia bezpieczeństwa. Rodzic postrzegany jest jako osoba zmienna w postawach, w związku z czym mniejszy może być wpływ matki prezentującej liberalny styl wychowania na rozwój dziecka, które poszukuje w takiej sytuacji wsparcia i punktu odniesienia w środowisku pozarodzinnym. Uzyskane rezultaty wydają się być spójne z innymi doniesieniami, które wskazywały m.in. na nasilenie się zwłaszcza autorytaryzmu rodzica wraz ze wzrostem liczby dzieci w rodzinie (por. m.in. Kitamura i in., 1998).

W prezentowanym doniesieniu style wychowawcze prezentowane przez ojca są mediatorem niebezpośrednim. Wyjaśnień dla uzyskanego wyniku poszukiwać

można w zdecydowanie mniejszym wpływie współczesnych ojców (w porównaniu z latami przeszłymi) na działania i decyzje dzieci, a także na zachowania ich matek. Jednocześnie wzrastają oczekiwania społeczne kierowane w stronę mężczyzn, związane z koniecznością większego angażowania się w opiekę od pierwszych chwil życia dziecka. Według Sikorskiej (2009, s. 196) jedna ze zmian w modelu współczesnego ojca polega na tym, że „powinien robić to, co matka, a nawet więcej”. Tak formułowane oczekiwania sprawiają, że ojciec współczesny czuć się może zagubiony w pełnieniu swojej roli, co demotywować może go do angażowania się w sprawy rodziny i dzieci lub też sprawiać, że oczekiwał będzie od żony/partnerki wskazówek dotyczących realizowania obowiązków rodzicielskich.

We współczesnych rodzinach, w dobie coraz większej aktywności zawodowej ojców i matek, a w konsekwencji mniejszej ich dostępności emocjonalnej, już w okresie dzieciństwa, wsparcie rodzeństwa nabiera szczególnego znaczenia (Namysłowska, Siewierska, 2009). Wydaje się zatem zasadne, aby nadal prowadzić badania, które pozwoliłyby dokładniej określić mechanizmy psychologiczne określające zależności pomiędzy różnymi aspektami konstelacji rodzeństwa a ich wpływem na funkcjonowanie nie tylko rodziców, ale także rodziny jako systemu wzajemnych relacji. Dodatkowym czynnikiem, który należałoby wziąć pod uwagę przy kolejnych badaniach uwzględniających liczbę dzieci w rodzinie i jej wpływ na style wychowania rodziców jest rozpiętość wieku pomiędzy dziećmi. Jest to istotne zwłaszcza w rodzinach wielodzietnych, bowiem w rodzinach z dwójką dzieci zadbanie o podobny dla nich klimat wychowania, mimo różnic wieku rodzeństwa, jest możliwy ze względu na interakcje jeden na jeden w relacjach rodzic – dziecko (por. m.in. Vasquez-Nuttall, Nuttall, 1979).

Literatura cytowana

- Argyle, M. (2002). *Psychologia stosunków międzyludzkich*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo.
- Bertalanffy von, L. (1984). *Ogólna teoria systemów*. Warszawa: PWN.
- Blake, J., Richardson, B., Bhattacharya, J. (1991). Number of Siblings and Sociability. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 271-283.
- Bochniarz, A. (2010). *Postawy rodzicielskie a funkcjonowanie społeczne jedynaków*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Braun-Gałkowska, M. (1992). *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Brzezińska, A. (2003). Psychologia wychowania. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (t. 3, s. 227-257). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Buhrmester, D. (1992). The developmental course of sibling and peer relationships. W: F. Boer, J. Dunn (red.), *Children's sibling relationships: Developmental and clinical issues* (s. 19-40). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

- Capodieci, S. (2006). *Rodzeństwo – Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Cicirelli, V. (1994). Sibling relationships in cross-cultural perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 7-20.
- Cole, A., Kerns, K.A. (2001). Perceptions of Sibling Qualities and Activities of Early Adolescents. *The Journal of Early Adolescence*, 21, 204-227.
- Costa, R.R., McCrea, P. (2005). *Osobowość dorosłego człowieka*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Cudak, S. (1999). *Znaczenie rodziny w rozwoju i wychowaniu małego dziecka*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Danielewicz, D., Rola, J. (2011). Kompetencje społeczne rodzeństwa osób z autyzmem. *Szkoła Specjalna*, 1, 32-41.
- Denham, S.A., Workman, E., Cole, P.M., Weissbrod, C., Kendziora, K.T., Zahn-Waxler, C. (2000). Prediction of externalizing behavior problems from early to middle childhood: The role of parental socialization and emotion expression. *Development and Psychopathology*, 12, 23-45.
- Drożdżowicz L. (1994). Ogólna teoria systemów. W: B. de Barbaro (red.), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Collegium Medicum UJ.
- Dunn, J., Deater-Deckard, K., Pickering, K., Golding, J. (1999). Siblings, parents and partners: Family relationships with longitudinal community study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 1025-1037.
- Dunn, J., Slomkowski, C., Beardsall, L. (1994). Sibling relationships from the pre-school period through middle childhood and early adolescence. *Developmental Psychology*, 30, 315-324.
- Furman, W., Buhrmester, D. (1985). Children's perceptions of the qualities of their sibling relationships. *Child Development*, 56, 448-461.
- Harwas-Napierała, B. (2008). *Komunikacja interpersonalna w rodzinie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Harwas-Napierała, B. (2010). Badania psychologiczne nad bliźniętami jednojajowymi. W: T. Rostowska, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychologiczne* (s. 123-136). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Hindman, J.M., Riggs, S.A., Hook, J. (2013). Contributions of Executive, Parent – Child, and Sibling Subsystems to Children's Psychological Functioning. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 2(4), 294-308.
- Hurlock, E. (1985). *Rozwój dziecka*. Warszawa: PWN.
- Izbebska, J. (2000). *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku: niepokoje i nadzieje*. Białystok: Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie.
- Kielar-Turska, M. (2007). Średnie dzieciństwo. Wiek przedszkolny. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (t. 2, s. 83-129). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kielar-Turska, M., Białecka-Pikul, M. (2007). Wczesne dzieciństwo. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka* (t. 2, s. 47-82). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kitamura, T., Sugawara, M., Shima, S., Toda, M. (1998). Relationship of Order and Number of Siblings to Perceived Parental Attitudes in Childhood. *The Journal of Social Psychology*, 138(3), 342-350.
- Kumpel, M. (2003). *Jedynak*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Lempers, J.D., Clark-Lempers, D.S. (1992). Young, middle, and late adolescents' comparison of the functional importance of five significant relationships. *Journal of Youth and Adolescence*, 21, 53-96.
- Litwińska, K. (2010). Jedynaczki i jedynacy w świetle badań psychologicznych. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 168-181). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Lytton, H., Romney, D.M. (1991). Parents' differential socialization o boys and girls: A metanalisis. *Psychological Bulletin*, 109, 267-296.
- Łobocki, M. (2006). *Teoria wychowania w zarysie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Matczak, A. (2001). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych. Podręcznik*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Mulhern, R.K., Passman, R.H. (1981). Parental discipline as affected by the sex of the parent, the sex of the child, and the child's apparent responsiveness to discipline. *Developmental Psychology*, 17, 604-613.
- Namysłowska, I. (2007). *Terapia rodzin*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Namysłowska, I., Siewierska, A. (2009). *Znaczenie i rola rodzeństwa w terapii rodzin*, <http://www.psychoterapiaptp.pl/uploads/PT2009n2s45Namyslowska.pdf> (data dostępu: 2011.12.15).
- Noller, P. (2005). Sibling relationships in adolescence: Learning and growing together. *Personal Relationship*, 12, 1-22.
- Noller, P., Feeney, J.A., Sheehan, G., Darlington, Y., Rogers, C. (2008). Conflict in Divorcing and Continuously Married Families: A study of Marital, Parent-Child and Sibling Relationships. *Journal of Divorce and Remarriage*, 49(1/2), 1-24.
- Patterson, G.R. (1982). *Coercive family process*. Eugene, OR: Castlia Press.
- Piech, A. (2011). Rodzina naturalnym środowiskiem wychowawczym. W: D. Wosik-Kawala (red.), *Rodzinne i instytucjonalne środowiska opiekuńczo-wychowawcze* (s. 13-32). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Plopa, M. (2006). *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Polit, D., Falbo, T. (1987). Only children and personality development: A quantitative review. *Journal of Marriage and the Family*, 49, 309-325.
- Połomski, P. (2005). Funkcjonowanie systemu rodzinnego a rozwój osobowości jedynaków. W: M. Plopa, *Psychologia rodziny: teoria i badania* (s. 320-337). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Połomski, P. (2008). Jedynactwo w perspektywie XXI wieku. W: M. Bogdanowicz, M. Lipowska (red.), *Rodzinne, edukacyjne i psychologiczne wyznaczniki rozwoju* (s. 97-113). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Połomski, P., Peplińska, A. (2010). Psychologiczny obraz jedynaków wobec społecznych stereotypów. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 182-205). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Przetacznik-Gierowska, M., Włodarski, Z. (1994). *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rembowski, J. (1972). *Więzi uczuciowe w rodzinie*. Warszawa: PWN.
- Richardson, R.W., Richardson, L.A. (1999). *Najstarsze, średnie, najmłodsze. Jak kolejność narodzin wpływa na twój charakter*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Rostowska, T. (1995). *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*. Łódź: Wydawnictwo Naukowe UŁ.
- Rostowska, T. (2010). Psychospołeczne aspekty relacji interpersonalnych w podsystemie rodzeństwa bliźniąt monozygotycznych. W: T. Rostowska, B. Pastwa-Wojciechowska (red.), *Rozwój bliźniąt w ciągu życia. Aspekty biopsychologiczne* (s. 101-122). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Rothbaum, F., Weisz, J.R. (1994). Parental caregiving and child externalizing behavior in nonclinical samples: A metaanalysis. *Psychological Bulletin*, 116, 55-74.
- Ryś, M. (1994). *Konflikty w rodzinie. Niszczą czy bu dują?* Warszawa: Centrum Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Ryś, M. (2001). *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Ryś, M. (2011). *Oddziaływania wychowawcze rodziców a nadzieja na sukces i kompetencje społeczne u ich dzieci*, <http://www.stowarzyszeniefidesetratio.pl> (data dostępu: 2012.01.20).
- Sikorska, M. (2009). *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Skrzypińska, K. (2010). Relacje rodzinne a dobrostan psychiczny w perspektywie rozwojowej. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 143-156). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Strzelczyk-Mauszyńska, D. (2010). Postawy rodzicielskie a kompetencje społeczne. W: T. Rostowska, A. Jarmołowska (red.), *Rozwojowe i wychowawcze aspekty życia rodzinnego* (s. 285-295). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Turowska, L. (1987). *Środowisko rodzinne jedynaka a jego przystosowanie szkolne*. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Tyszkowa, M. (1985). Badania nad uspołecznieniem i osobowością dzieci jedynych i mających rodzeństwo. W: M. Tyszkowa (red.), *Rozwój dziecka w rodzinie i poza rodziną* (s. 9-63). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Vazquez-Nuttall, E., Nuttall, R.L. (1979). Child-spacing effects on intelligence, personality, and social competence. *The Journal of Psychology*, 102, 3-12.
- Voorpostel, M., Blieszner, R. (2008). Intergenerational solidarity and support between siblings. *Journal of Marriage and the Family*, 70, 157-167.
- Wojciechowska, J. (2005). Rodzeństwo jako osoby znaczące. *Remedium*, 4, 4-5.

- Zawadzki, B., Strelau, J., Szczepaniak, P., Śliwińska, M. (1998). *Inwentarz osobowości NEO-FFI Costy i McCrea. Podręcznik do polskiej adaptacji*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Ziemska, M. (1986). Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka. W: M. Ziemska (red.), *Rodzina i dziecko* (s. 155-198). Warszawa: PWN.
- Żyta, A. (2004). *Rodzeństwo osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.